

Religion, populärkultur och demokrati

När filmer blir utgångspunkt för moralisk reflektion och samhällskritik

Tomas Axelson

Introduktion

Jag skämdes över människosläktet efter att ha sett Avatar. Hela exploateringen av Nav'i-folket. Där man lever i ett med naturen, tar hand om varandra och faktiskt bryr sig och mår bra. (Kvinna, 23 år)

Citatet ovan kommer från en kvinna som är en av drygt 300 unga vuxna deltagare i ett pågående forskningsprojekt som handlar om film och den rörliga bildens förmåga att beröra människan på djupet.¹ Hon har uppgivit James Camerons film *Avatar* (2009) som en av sina favoritfilmer. Det som hon också berör i sina ord är en kritisk blick på samhället av idag. Den kritiska blicken på världen är identifierbar i flera intervjuer jag genomfört i projektet med ett antal individer som bidrar med reflektioner om sina favoritfilmer och synpunkter de har på livet och samhällsutvecklingen.

Rubriken på denna artikel tar upp religion, populärkultur och demokrati. Varje kulturellt fenomen som har en *nomisk* och verklighetsordnande uppgift kan analyseras ur en religionsaspekt, d.v.s. något som skapar kulturell mening och bidrar till konstruktionen av grundläggande verklighetsuppfattningar.² Vissa populärkulturella filmer tycks kunna göra ett signifikant avtryck i vårt gemensamma symboliska universum och får därmed en verklighetsordnande funktion för olika individer. Den fråga som jag vill vända och vrida på och som jag på olika sätt närmat mig efter många års forskning kring filmpublik och film som resurs för livsreflektion kan formuleras på följande sätt: På vilket sätt bidrar idéer som gestaltas i populärkulturella berättelser på film till en kritisk tankeprocess som berör grundläggande värderingar i det demokratiska samhället? Eller något annorlunda uttryckt: Hur

ser den process ut, som gör att en stark filmupplevelse av exempelvis *Avatar* blir något som delas med andra, som en del av en kollektiv föreställning och går utöver den rent privata upplevelsen? D.v.s. hur får ett idébudskap som omfattas av en större eller mindre del av filmpubliken, ”social kropp”?³

Demokrati – formell eller emancipatorisk?

I det globala forskningsprojektet World Values Survey, där en grupp forskare sedan 1981 arbetar med värderings- och attitydundersökningar från hela världen, diskuterar Christian Welzel skillnaden mellan olika former av demokratiska funktioner i ett samhälle. Den mest basala funktionen av demokrati – ”raw democracy” – utgörs av närvaron av demokratins institutionella elementa av demokratiska fri- och rättigheter. En annan dimension utgörs av ett samhälles mer djupgående demokratiska kultur, där aktiva och fria medborgare via en fri press skapar opinion och där en idédebatt hålls levande om samhällets färdväg och villkoren för en emancipatorisk mänsklig utveckling av samhället – ”honest democracy”. Denna form av demokrati är mer svårfångad men en ytterst viktigt dimension av ett levande och dynamiskt demokratiskt samhälle, som också är mindre sårbart för korruption.⁴ Demokratisering av samhället i Welzels mening handlar således om en bredare process där alltfler människor får uppleva personlig frihet och inte bara den mest elementära formen av institutionella demokratiska rättigheter.

Idag kämpar många av det svenska samhällets idéburna folkrörelser med sviktande medlemsantal. Andelen som är medlemmar i fackföreningar eller ett politiskt parti har minskat liksom medlemsantalet i olika frikyrkorörelser. Sedan år 2000 är Svenska kyrkan skild från staten och har en majoritet av det svenska folket som medlemmar, men med en procentuell andel som långsamt backar.⁵ Att många idéburna organisationer långsamt minskar i vår samtid innebär dock inte automatiskt att idéproduktion och samhällsreflektion i offentligheten minskar i samma utsträckning. Idéer formuleras även i andra fora.

Populärkultur, mening och struktur

Olika samhällsvetenskapliga forskare har på en mångfald sätt försökt få grepp om den svårdefinierade populärkulturen och dess roll i samhället. Den brittiska religionsvetaren Gordon Lynch pekar på populärkulturens förmåga att för flera människor skapa berättelser som får en bred sprid-

ning och som bidrar till upplevelser av mening och struktur i tillvaron. Han menar att teologer i högre utsträckning bör ta populärkulturella uttryck på allvar i en analys av samtidens idékritik. Jag håller med. Inom det populärkulturella fältet pågår en komplex process där publiken ofta låter sig engageras av TV-serier, musik och filmer och ger sig in i ett lustfyllt utforskande av berättelser som man relaterar till sitt eget liv och sin syn på tillvaron.

Ett konkret exempel

I mitt pågående forskningsprojekt analyserar jag 309 unga vuxnas favoritfilmer och varför de berörs av dessa filmer. Jag vill gärna presentera svaret på följande fråga: ”Nämna fem favoritfilmer och ange också hur många gånger du tror att du har sett dessa”. Nio av tio svarar på frågan om favoritfilmer och anger spontant en eller flera filmer. En relativt heterogen lista på sammanlagt 650 unika titlar uppges. Men vissa specifika filmer höjer sig över mängden och attraherar ett relativt stort kollektivt intresse. I nedanstående tabell finns favoritfilmer som tio upp till fyrtio personer uppger att de sett minst tre gånger.

Tabell 1

Topplista av favoritfilmer.

Nämnda av minst 10 upp till 40 respondenter (n = 309).

Antal personer som valt filmen som favorit⁶

Sagan om ringen. Trilogi (2001 – 2002 – 2003)	40
Pulp Fiction (1994)	21
Star Wars. Dubbeltrilogi (1977 – 1980 – 1983 – 1999 – 2002 – 2005)	20
Nyckeln till frihet (1994)	19
Titanic (1998)	17
Avatar (2009)	15
Gladiator (2000)	14
Forrest Gump (1994)	13
Pirates of the Caribbean. Trilogi (2003 – 2006 – 2011)	12
Dirty Dancing (1987)	12
Inception (2010)	12
Amelie från Montmartre (2001)	11
Twilight. Trilogi (2009 – 2010 – 2011)	11
Lejonkungen (1994)	10
Seven (1995)	10

När man funderar över en sådan här lista av filmer är en slutsats väldigt tydlig. I en undersökning som genomförs 2011 med en svensk filmpublik i centrum råder en tung amerikansk dominans av engelskspråkig film. Det är endast den franska filmen *Amelie från Montmartre* som letar sig in bland de amerikanska filmerna på en topplista av det här slaget. Det finns således en handfull filmer som har gjort ett signifikant kulturellt avtryck och som olika människor med olika bakgrund beträffande kön, utbildningsinriktning, uppväxtort, religionstillhörighet relaterar till: *Pulp Fiction*, *Nyckeln till frihet*, *Avatar*, *Gladiator* och *Amelie från Montmartre*. Dessa filmer tecknar ett slags samtida filmlandskap som har kollektiv betydelse och som formar ett filmiskt universum med välkända cinematografiska berättelser i det allmänna medvetandet. Jag tror personligen att många av dessa titlar skulle bli nämnda om man gjorde en liknande undersökning bland filmpublik i många olika länder, framför allt i Europa men också på andra håll: en samling berättelser på film som ser ut att vara mycket spridda och uppskattade av ett stort antal människor i dagens värld.

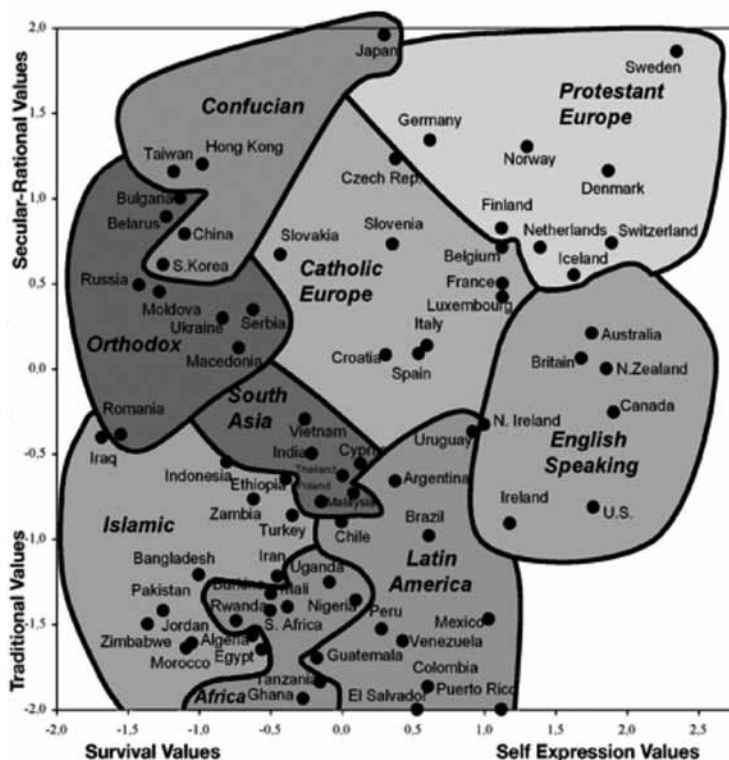
Individualism – personliga ställningstaganden och sökande efter självförverkligande

Religionssociologer diskuterar ofta hur man kan karaktärisera den tid vi lever i idag. Många talar om en ökad individualism i våra västerländska samhällen. I en analys av detta kan man differentiera mellan två olika sammanlänkade processer. En första process handlar om ett ökat krav på ett eget individuellt ställningstagande när det handlar om religiösa övertygelser och val av personlig livsåskådning. Sekulariseringsprocessen och välfärdsstatens framväxt under 1900-talet har minskat trycket på individen att engagera sig i de kyrkliga institutionerna.⁷ Istället är individen på gott och ont mer hänvisad till att själv välja mellan olika livsåskådningsalternativ på en växande marknad av befintliga livshållningar. Det ökande kravet på individen att själv ta ställning förändrar förutsättningarna för framväxten av en personlig livshållning. Denna form av ökad individualism bör inte hastigt avfärdas som ett tecken på en allmänt tilltagande egoism som med nödvändighet skulle leda till att folk överger intresset för en moralisk livshållning med en därtill hörande allmän relativisering av centrala livsvärden. Däremot skapar denna process ett ökat krav på individens reflektion över sig själv och sitt eget liv. En ökad individualism i denna första mening hänger samman med

en annan aspekt av individualiseringsprocessen, nämligen ett ökat engagemang för personlig utveckling och sökande efter självförverkligande liksom en vilja till fördjupad förståelse av viktiga livsvärden och upplevelse av mening i det egna livet. Det senmoderna samhället tvingar individen till en ständigt pågående självreflexivitet. Dessa två processer av individualisering hänger ihop, å ena sidan ökade samhälleliga och strukturella krav på individen att ta personlig ställning samt å andra sidan ett ökat sökande efter autenticitet och självförverkligande.

Sverige – det senmoderna samhällets frontlöpare

I en analys av det statistiska materialet i World Values Survey, intar Sverige en särställning genom att befinna sig nära extrempolen i två värdeskalor. Ronald Inglehart och Christian Welzel har skapat en karta där detta illustreras.⁸

Ovanstående kulturella värderingskarta innebär att nordeuropeiska länder ger uttryck för attityder som kan karakteriseras såsom orienterade mot sekulära-rationella värden å ena sidan kombinerat med hög skattning av värden som handlar om självförverkligande å andra sidan. Och Sverige intar den intressanta positionen längst ut, högst upp i det högra hörnet, d.v.s. en befolkning som mest av alla befolkningar i världen ger uttryck för en sekulär-rationell orientering och självförverkligande attityder. Och med en befolkning som attitydmässigt befinner sig längst ifrån traditionella värderingar och överlevnadsvärden.

Att hålla samman dessa aspekter av individualisering i vårt samhälle och samtidigt sätta in detta perspektiv i en analys av populärkultur, film och grundläggande livsvärden är fruktbart och lockar fram följdfrågor. I ett samhälle som det svenska, med många människor orienterade mot frihetsvärden, med ökad individualisering och en minskad förankring i traditioner, är det möjligt att tänka sig att populärkulturella filmer berättelser fyller en allmänmänsklig och fostrande roll? Svårt att säga säkert förstås, men jag är alltmer benägen att tro det. Filmer berättelser kan ha en viktig socialiserande funktion för vår kulturs djupare värderingar, givetvis i kombination med andra normerande faktorer.

Filmer om livets konflikter och drömmar

I mitt forskningsprojekt ställde jag följande fråga i form av påståendet: ”Det finns filmer som gestaltat konflikter som jag brottats med i mitt liv”. Nästan hälften svarar ja, utan åtskillnad mellan kvinnor och män. På en öppen fråga om vilka filmer och vilka slags konflikter det handlat om kom ett antal svar där tre typer av konflikter utkristalliserades. I första hand handlade det om relationsproblematik och kärlekskonflikter. På andra plats kom identitetsproblem och brottning med den man uppfattar sig vara och på tredje plats frågor om depression och psykisk sjukdom. Ett citat från en ung kvinnlig respondent kan illustrera:

Eternal Sunshine of the Spotless Mind (2004). ”Konflikter i kärlekslivet, konflikter om vem jag är, vem jag vill vara.” (Kvinna, 28 år)

En annan fråga formulerade jag på följande sätt. ”Det finns filmer som betytt mycket för hur jag drömmer om att livet skulle kunna vara”. Cirka

hälften håller med om detta påstående och när jag kategoriserar filmexempel med citat så framträder följande bild:

Tabell 2

Kategorisering och rangordning av svar på öppen fråga. "Det finns filmer som betytt mycket för hur jag drömmer om att livet skulle kunna vara".

En förändrad värld i balans, respekt för naturen

Lycka, kärlek och romantik

Framgång och karriär

Magi och fantasi i livet

Vara en del av något större

Förhoppningar om kärlek och lycka förvånar förstås inte när en fråga ställs om drömmar om livet. Men en aning överraskande är det dock ett annat svar som i det här materialet är mer tongivande: drömmar om en förändrad värld med ökad respekt för djur och natur kommer till uttryck med visst eftertryck, d.v.s. en samhällskritisk blick på vår nuvarande värld och kanske en vision om en annan värld. Några citat är värda att dröja vid. Det första citatet lyfter fram en film från 1980-talet med starka civilisationskritiska inslag:

Kooyaanisqatsi (1982). "Att vi som mänskligheten ser alla våra likheter och inser att vi är olika. 'Du är unik, precis som alla andra'. Att vi på något sätt inser att vi i nuläget förstör för oss själva och vår planet"
(Kvinna, 22 år)

Jag blir överraskad av att en konstnärligt avant-gardistisk och stilbildande film från 1982 blir en utgångspunkt för en personligt kritisk samhällsreflektion hos en 22-årig kvinna idag. Genom *Kooyaanisqatsi* ger hon uttryck för sin bild av utvecklingen i världen med miljöförstöring liksom att den fångar in viktiga värderingar för henne om alla människors unika värde och människans ömtåliga livsbetingelser. En 29-årig man berör samma tema men från en annan infallsvinkel som mera accentuerar en önskan om större närhet till naturen och världens vildmark:

Into the Wild (2007) "Fri, i kontakt med världen/naturen".
(Man, 29 år)

Filmen *Avatar* berörs av flera respondenter och trots att det är en historia som utspelar sig på fjärran planeter i ett fiktivt och fantasifullt spekulativt universum är det för många ganska givet att göra en koppling till ett konkret nutidspolitiskt budskap.

Avatar (2009). *Jag skämdes över människoläktet efter att ha sett Avatar. Hela exploateringen av Na'vi-folket. Där man lever i ett med naturen, tar hand om varandra och faktiskt bryr sig och mår bra.* (Kvinna, 23 år)

Vid en uppföljande intervju med denna kvinna framgår också att filmen för henne fungerar som en känslomässigt stark och kritisk appell mot människans pågående skövling av ursprungsbefolkningar och naturen på olika platser på jorden idag. *Avatar* formulerade genom gestaltningen av Na'vi-folket en vision för henne om en annan värld, ett annat liv, med andra värderingar av omsorg och respekt. Filmen gav henne framför allt en emotionellt engagerande inramning av dessa för henne viktiga värderingar.

Film som moralisk reflektion i en emancipatorisk demokratisk process

Det är dags att knyta ihop artikelns olika trådar om religion, populärkultur och demokrati och en fortsatt fråga om huruvida filmer blir utgångspunkt för moralisk reflektion och samhällskritik. Liksom Gordon Lynch är jag övertygad om att populärkulturella filmberättelser har en viktig roll att spela i det senmoderna samhället som kännetecknas av ökad reflexivitet. Citaten ovan om *Avatar*, *Into the Wild* m.m. visar också hur en världsbild kommer till uttryck som omfattar något mer än funderingar om det egna jaget. Även en moralisk omsorg om människans och världens framtid artikuleras.

Film kan därför förstås som en kulturell resurs för den som söker existentiell vägledning som stimulerar personlig reflektion och ett fördjupat engagemang i specifika sätt att se på världen.⁹

Andra forskare tar ytterligare ett steg och menar att filmtittares emotionella engagemang i vissa berättelser kan bidra till fördjupade meningsprocesser som underlättar för människor att förkroppsliga medborgerliga och allmänmänniska dygder i ett demokratiskt samhälle, såsom en önskan att hjälpa andra, omtanke och generositet.

Film kan då ha potentialen att göra så mycket mer än att bara förmedla en känsla av tillfredsställelse utan kan även utgöra ett incitament för positiv social förändring.¹⁰

Jag sympatiserar med denna slutsats men hela frågan lämnar ett teore-

tiskt glapp som väntar på att överbryggas. Frågor av det här slaget pekar fram mot nya perspektiv som väntar på att hitta en fruktbar form. Hur ska man förstå den process där cinematografiskt inspirerade idéer hos filmmakare väcker genklang hos olika individer och får delar av filmpubliken i sitt grepp både känslomässigt och intellektuellt? Och kan detta förvandlas till sociala processer och få 'social kropp'? Kan med andra ord starka populärkulturella berättelser som exempelvis *Avatar*, som nått en engagerad global publik, med ett starkt samhällskritiskt innehåll, transformeras till en kollektiv handlingskraft, och utgöra en inspirerande faktor i en emancipatorisk demokratisk process? Svaret på den frågan kräver nya kombinationer av humanistiska och samhällsvetenskapliga perspektiv och blir allt viktigare om vi vill förstå hur idéinnehåll idag produceras, cirkuleras och konsumeras i form av rörliga bilder. Också om vi bättre vill förstå hur villkoren för kritisk samhällsdebatt *i sig* transformeras av den rörliga bildens meningsskapande dynamik.

Noter

- 1 Tomas Axelson: *Filmengagemang och självet utopiska reflexivitet. Om den rörliga bildens förmåga att beröra människan på djupet*. Forskningsprojekt Vetenskapsrådet (2011 – 2013).
- 2 Linda Woodhead: Five concepts of religion. *International Review of Sociology – Revue Internationale de Sociologie*. Vol. 21, No. 1, March 2011, 121 – 143.
- 3 Se Ola Sigurdson och hans bruk av begreppet i boken: *Det postsekulära tillståndet. Religion, modernitet, politik*. Göteborg: Glänta produktion (2009).
- 4 Christian Welzel: Democratization in the Human Development Perspective. I Esmer, Yilmaz & Pettersson, Thorleif (red.) *Measuring and Mapping Cultures: 25 Years of Comparative Value Surveys*. Boston: Brill (2007).
- 5 År 1988 var ännu 90% av svenska folket medlemmar i Svenska kyrkan. Vid skiljandet från staten år 2000 var 83 % medlemmar i Svenska kyrkan och 2011 har den andelen minskat till 69 %.
- 6 278 personer (90%) av alla 309 personer valde att uppge en eller flera favoritfilmer. Fyrtio personer har valt Sagan om ringen-trilogin vilket är nära 15% av alla som listat favoritfilm.
- 7 Gordon Lynch: Film and the Subjective Turn. How the Sociology of Religion Can Contribute to Theological Readings of Film. I Johnston, Robert K. (red).

- Reframing theology and film: new focus of an emerging discipline.* Grand Rapids, Mich.: Baker Academic (2007).
- 8 Ronald Inglehart and Christian Welzel, 'Changing Mass Priorities: The Link Between Modernization and Democracy.' *Perspectives on Politics* June 2010 (vol. 8, No. 2) page 554.
  - 9 Gordon Lynch 2007 sid.120
  - 10 Oliver, Mary Beth & Hartmann, Tilo (2010). 'Exploring the Role of Meaningful Experiences in Users' Appreciation of Good Movies'. *Projections: The Journal for Movies and Mind* Volume 4, Issue 2: 128 – 150. Berghahn Journals.